

המוטיב היהודי בספרות הישראלית

צעדיה הראשונים של הספרות הארצישראלית היו מלווים באמונה העמוקה והכנה, כי בארץ זו צומח וגדל טיפוס חדש של יהודי, שלא דבק בו אף שמץ מן הפגמים שביהודי הגלותי. היהודי אשר, נאמר, מאכלס את דפי יצירתו של מנדלי מוכר ספרים – הוא נחלת העבר. עתה יגדל לנו דור חפשי בארץ חפשית, דור שאינו כפוף תחת נטל העבר. אנו מוצאים את האמונה באדם החדש אצל סופרים רבים ושונים, בני גילים ואסכולות שונות ונפרדות; נזכיר אחדים מהם, כדי להמחיש נקודה זו – טשרניחובסקי ושמעוני, שופמן ואריכא, ש. שלום ואלתרמן, רחל ושלונסקי, פיכמן ויעקב כהן. אפשר היה עוד למנות כהנה וכהנה, רשימה ארוכה מאוד. ממילא מובן, שיש יוצאים מן הכלל – ברנר, למשל. אולם, כאמור, ההשקפה הרווחת היתה זו המאמינה בחיסול סופי של הבעיה היהודית. אמונה זו התבטאה באופנים שונים, בהתאם לעולמם הרוחני של היוצרים השונים. מן הראוי להוסיף כאן, כי הכנעניות אינה אלא מסקנה קיצונית של ניצני מחשבה, שאנו מוצאים אותם אצל הוגים וסופרים מתונים הרבה יותר בדעתם.

האמונה ביהודי החדש צדדים חיוביים ושלייליים לה. מקורה של ההשקפה וודאי חיובי; זו הנובאת במישרין מן הרעיון החלוצי, האמונה בתחיית האומה, הקריאה להתנדבות ולמסירות. הנהייה לנטישת המקצועות העירוניים וליישוב חקלאי למען הבראתו של העם – אף היא עולה בקנה אחד עם האמונה ביהודי החדש, שנרפא מכל הקומפלכסים שלו. לעומת זאת, קיים גם צד נעים פחות: זלזול מגבוה (לעיתים שלא מדעת) ביהודי הגלותי. ואם נניח, שהחלוצים הראשונים, אשר סבלו והקריבו קרבנות למען יישוב הארץ, רשאים היו לגישה מעין זו, – הרי אצל ילידי הארץ, שלא בחרו בדרכם מרצון חפשי אלא נולדו כאן להוריהם, יחס זה הוא יוהרה ללא כיסוי.

באופן פאראדוקסאלי, הרי דווקא הקמת המדינה תרמה הרבה לערעור האמונה הלוהטת באדם החדש, האמונה בייחוד העם ובשליחותו המיוחדת של ישראל בעולם. לאחר הקמת המדינה עדים אנו לתופעה, שאפשר לקרוא לה "משבר המדינה"; משבר נפשי המביא למהפכה רעיונית שלה, משבר הנובע מן הסתירה הנצחית שבין חזון למציאות.

כדי להמחיש צדדים שונים של תפישת הבעיה היהודית אצל סופרים ארצישראלים וישראלים, בחרנו בכמה דוגמאות, הנראות לנו כאופייניות. הדרך היא מן הוודאי אל הספק, מן האמונה אל חוסר הביטחון, מן הברי אל השמא. כרגיל, החתך בהשקפות אינו כרונולוגי טהור, הגם שזהו תהליך שהתפתח עם הזמן. ומובן מאליו שיש גם חריגים.

היהודי, הארצישראלי או הישראלי החדש משתקף לנו מן הספרות בצורות ובבואות שונות. הנה, למשל, ד"ר לשם מ"יום ולילה" ליוסף אריכא. ד"ר לשם⁽¹⁾ הוא התגלמות של אפיקוראי בעל ערכים. הוא יודע כיצד ליהנות מן החיים, כיצד לבנות את עולמו בצורה המתאימה לו ביותר; כך בכל ההנאות הוא שומר על המידה הנכונה ועל הטעם הטוב. הוא דואג לנכסי הרוח ולנכסי הגוף כאחד; עומד על האיזון ושיווי המשקל בכל הנוגע לנפש ולחומר. לא בכדי מודגשת העובדה, כי הוא מחזיק בביתו כלב גדול, וקשור אליו בידידות נאמנה: הגישה לכלבים דווקא אינה תכונה "יהודית". ד"ר לשם אינו "טיפוס יהודי", או "טיפוס ישראלי". במהותו הוא קוסמופוליטי יותר מאשר לאומני. עם זאת, ברור שהוא צמח מתוך רקע מסוים, רקע שהיו בו התנאים לעידוד התפתחות עצמאית וחפשית. המחבר עצמו מעריץ את הדמות שהוא יצר; הוא רואה בו אדם כמעט מושלם. אלמלא הטעם הרע שדבק בכינוי, אפשר היה לומר, כי יש בו בד"ר לשם משהו מן "האדם העליון" – כמובן לא כאידיאלי-זציה של החיה הטבטונית. בדרך אגב מוזכר, כי ד"ר לשם היה חבר בהגנה, נלחם בבריגדה, מילא כמה משימות חשובות; אולם כל אלה אינם אלא קווי רקע. יש להוסיף, כי הזמן הוא כבר הזמן שלאחר הקמת המדינה; אך האווירה היא ארצישראלית יותר מאשר ישראלית.

הגזמה קאריקטורלית כמעט, שלא מדעת, של האמונה התמימה בטיפוס היהודי חדש, הגיבור, ניתן למצוא בספר שזכה לפירסום עצום: כוונתי כאן לספרו של מחבר, שאינו ישראלי ואינו כותב עברית, אולם במקרה זה ודאי קלט את השראתו מהלך רוח שהיה מצוי פעם בארץ. הגיבור הוא ארי בן כנען המפורסם מ"אקסודוס"⁽²⁾, גיבור פופולארי מרומאן רב מכר. רואה אני הצדקה להבאת דוגמה זו, למרות אי השתייכותה לספרות העברית, בעובדה, שיש כאן פופו-לאריזציה של עולם מחשבה הידוע לנו גם מרבדים עמוקים יותר. כאמור, ארי בן כנען הוא דמות קאריקטורלית כמעט; לא נותר לנו אלא להתנחם בעובדה, שקווים מסויימים באופיו נשאבו ישר מן המערבונים הנפוצים, ואין אנו האבות הרוחניים היחידים לקיטש מסוג זה.

מן הגלריה הארוכה של ציורי גיבורים בני הארץ, נטלנו רק דוגמאות מעטות. מאלף הוא לעבור מכאן לנושא קרוב: קונפרונטציה של היהודי החדש עם היהודי הישן, של הארצישראלי עם בן הגולה. תחילה קונפרונטציה זו היא פרימטיבית וסכמטית ביותר; ממילא מובן שכל היתרון הוא לצידו של בן ארצישראל. רק בהמשך הזמן מתברר, שאין הדברים פשוטים וחד-צדדיים כל כך. נתבונן נא ב"הוא הלך בשדות"⁽³⁾, ספר שהוא ציון דרך בתולדותיו של "דור הפלמ"ח". אחד מן הנושאים המרכזיים של "הוא הלך בשדות" הוא פגישתם של אורי ומיקה. אורי הוא בן הקיבוץ, ניתן לומר – בן טיפוחיו של הקיבוץ. ואילו מיקה נתגלגלה למקום עם ילדי טהרן. למותר לומר, כי אורי קרוב לו לסופר יותר מאשר מיקה. אמנם, אורי רחוק מלהיות דמות אידיאלית. קשה אפילו לומר, כי הוא טיפוס חיובי. הוא יהיר ורברבן, בטוח בעצמו וחסר התחשבות באחרים. במחזה בעל אותה כותרת ניתנה דמות סכמטית ופופולארית יותר של אותו גיבור, מטעמים מובנים. הקהל בתיאטרון אינו זהה עם קהל הקוראים. זאת ועוד: הקהל של מלחמת העצמאות ביקש גיבור ישראלי חיובי. אופייני במיוחד השינוי לגבי מסיבות מותו הטראגי של אורי. ברומאן מוות זה נובע במישורין מהתנהגותו המתנשאת, חסרת האחריות של אורי. אוהב הוא להפגין את עליונותו על האחרים, ובשל כך מצווה דווקא על השלומיאל וההססן שבין פיקודיו לזרוק ראשון את הרימון. ההתעוררות המוסרית הגדולה בשעת הסכנה, ההקרבה העצמית של המפקד למען פיקודיו – כל אלה אין בכוחם לשנות את הקווים היסודיים של הדמות, כשם שיום חג בודד אינו יכול לטשטש את כל ימות החול שקדמו לו. במחזה, לעומת זאת, אין זכר לאימונים ברימון חי ולתאונה. מדובר על פיצוץ הירואי של גשר, – משימה לאומית מכובדת. בסולם הערכים של הקיבוץ, שאורי ומיקה שניהם מקבלים את מרותו, נחשבת מיקה כבעלת מזל. אורי הוא, אחר הכל, בן הקיבוץ, היושב בממשלתו שלו. ואילו מיקה היא בת-בלי-בית, זה-מקרוב-באה. העובדה שבן הקיבוץ חפץ בה, מעלה את חשיבותה בעיני כל, כולל עצמה. השאלה, האם היא תהיה מאושרת עם אורי, אינה עולה כלל על הפרק בהקשר זה. יש להוסיף כי משה שמיר עצמו אינו מקבל הערכה זו של גיבוריו ללא הסתייגות. אולם גם בסולם הערכים הפרטי שלו (לפחות, באותה תקופה), עומד בן הארץ בדרך כלל בשלב גבוה יותר מזה שאינו "משתייך".

עם של ספקנים אנו, ולאחר שנים של ביטחון שוב החלו מחשבות בלתי-נעימות לכרסם בתודעתנו הלאומית החדשה והטריה. האמונה של השנים

הראשונות והנלהבות נגוזה. הישראלי הצעיר, שחונך על ערכים ארצישראלים, החל לצאת מתחומי ארצו. בחוץ-לארץ גילה בהדרגה, כי הבעיה היהודית עדיין לא באה על פתרונה המוחלט, כפי שהיה סבור עד כה. ועוד פרט נוסף גילה: שאין הוא חפשי להשתחרר מן הכבלים הסמויים המקשרים אותו, למרות רצונו, עם "היהודי" באשר הוא שם, לאט לאט מתחילה "הבעיה היהודית" להעסיק את הסופר הישראלי, באספקטים השונים שלה, ישנים וחדשים. בהתאם לשינוי העצום שנחהווה בחיי העם, הרי גם הבעיה הישנה-נושנה מקבלת גוונים חדשים. בצד תופעות מוכרות, כגון האנטישמיות (אף היא לעיתים בלבוש חדש) או נתקלים בתופעה חדשה לגמרי – יחסי אהבה שנאה מסוכסכים בין ישראלי ויהודי; "הבעיה הישראלית" בגלגול מודרני של "הבעיה היהודית"; הקשר האי-רציונלי בין פלגי העם השונים.

הסופרים הישראלים המתחבטים בבעיה הסבוכה הם רבים ושונים. יכולים אנו להעלות שורה ארוכה של שמות, מבלי למצות את כל הרשימה כולה: אהרון מגד, חיים גורי, יהודי עמיחי, יורם קניוק, חנוך ברטוב, בנימין גלאי, עמוס עוז. כמעט כל אחד מן הסופרים שמנינו רואה את היחסים יהודי-ישראלי-גוי באור שונה. אולם עצם העיסוק בנושא מצביע על הלך רוח מסוים. תיאור של האנטישמיות לשמה אנו מוצאים ב"סדום סיטי"⁴ לבנימין גלאי. ב"סדום סיטי" מופיעה האנטישמיות כפרינציפ אוניברסאלי של הרע. על-יד יד אנאכרוניזם מכוון ופרוייקציה אחורה משיג הסופר אפקט משעשע ומפחיד כאחד. השנאה התהומית לזר היא הקובעת את גורל האנושות. ויש כאלה שנקבעו מטבע בריאתם להיות זרים תמיד, ולעורר על עצמם את זעם האנשים, בלי כל קשר למעשיהם ופעלם. בכל אחת משלוש מערכות המחזה ניסוט ציר העלילה לכיוון שונה. העוול והרוע ההולך ונחשף במערכה הראשונה שונה במהותו מן הרשע האלגנטי שבמערכה השנייה ואילו במערכה השלישית ובאפילוג עומדים זה מול זה התפרצות רשעותם של בני אדם והתפרצות האיתנים של כוחות הטבע. האם יש קשר בין רוע ליבם של האנשים לבין כוחות ההרס שבעולם? דומה שיש, שכן לוט מעיר אחר כך, בקשר לתכנית הסכרים הגדולה, שלא נתגשמה בעוד מועד: " – סכרים! סביב הלב היה צריך לבנותם!" משלימה את הנושא פארסה קלה, "משתה המלך". כאן מביים המן הרשע מחזה, לא מחזה אנטישמי, אלא מחזה אנטי-ישראלי. שני שליחים מארץ-ישראל מתלוננים על מרי גורלם, על שנגזר עליהם לשבת הרחק מארץ הבחירה. בינתים הם עורכים מגביות בקרב יהודי הגולה, לכל מיני מטרות סבירות פחות וסבירות יותר, בונים להם בתים מפוארים וחיים בכל טוב.

אכן, ישראלים בגולה הם נושא בפני עצמם. האספקט של הישראלי התלוש, גלגול מודרני של היהודי התלוש, מתגלה בפנינו בסיפורו של יורם קניוק, "היורד למעלה"⁵. תלישות זו מוצאת את ביטוייה הסמלי בבחירתו של הגיבור, דן, במשרת מורה דרך במגרד שחקים. וזוהי תחושתו של דן, כשהוא יורד מלמעלה: "אולי זו הפעם הראשונה, שחזרתי הביתה. פגשתי את עצמי במחצית הדרך, בין העננים והרחובות הקודרים, לבדי, קשור לכל ורחוק מכל... אני יכול לראות את האנשים למטה, זעירים, פחותים מעצמם, נתונים לחסדי אורות הרמזורים. ובערב, בשבע, כאשר השדרות מתרוקנות כמעט מאדם, אני הולך לביתי." בדרך הנפילה למעלה ניתק דן מכל הקשרים המפריעים לו – נשים, קאריירה מדעית, אם ומולדת. כשהוא מקבל את המשרה כמורה דרך במגרד השחקים, יש לו בכיסו כרטיס נסיעה הביתה, לישראל. אולם הזכרונות המקשרים אותו לילדותו ולמולדתו איבדו את כל כוחם. בסיום, אנו נפרדים מגיבור הסיפור כשהוא חי בבדידות מוחלטת, משוחרר מכל רגשות האשם, הנחיתות והעלבון, שכה העיקו עליו כשעוד נשתייך לחברה האנושית. ללא ספק, ארוכה היא הדרך מן הגיבורים הארצישראלים, אניש החזון והעבודה, ועד לדן, המחפש את שחרורו במגרד שחקים בניו-יורק. ברור שלא מדובר כאן בצעיר ישראלי טיפוסי, כשם שאין למצוא כאן פרובלמטיקה ישראלית מובהקת. הניכור והריחוק הם מסימני הספרות העולמית בתקופתנו, ואפשר למצוא כאן השפעות רחוקות. ובכל זאת, הישראלי התלוש כיום אינו תופעה תמהונית בלבד.

הקייבוץ היהודי בגולה, והיחסים עמו, מופיע בצורות שונות ובהארות שונות. סיפור מורכב ביותר, שאפשר למצוא בו מובנים וגוונים מובנים, הוא סיפורו של אהרון מגד "מסע לניקרגואה"⁶. גיבור הסיפור לכוד ברשת של יחסים שנקבעו שנים רבות לפני הולדתו. בשרו סומר, כאשר הוא מגלה שכנסיה בספרד שוכנת בבית-כנסת עתיק; אולם ברגע המכריע הוא מתכחש לעמו ואינו מסוגל לעמידה של ביטחון וכבוד עצמי. למרות רגשותיו המעורבים בכנסיה, מחפש הגיבור דווקא את ידידותו של פדרו הנוצרי הקאטולי. הנכרי הוא המסמל את כל באי העולם, והיחסים עמו הם אבן הבוחן להצלחה או לכשלון. בד בבד עם חיזורו אחר פדרו הזר, מתחמק הגיבור (ללא הצלחה) מפגישה עם ראש הקהילה היהודית שבניקרגואה; ראש הקהילה מעונין מאוד לקרב את הישראלי, אולם אין כל לשון משותפת בין השניים. הנהייה אחר פדרו אין פירושה משיכה אחר עולם סמלים זר; כשעוברת תהלוכה קאטולית, הישראלי הוא היחיד, שאינו כורע על ברכיו – למרות שהוא מפחד, בליבו פנימה, כי ההמון הזר

יקרע אותו לגזרים. אופיינית ההקבלה בין פדרו לבין ראש הקהילה: פדרו הוא אדם אציל בכל הליכותיו, ואילו ראש הקהילה העשיר הוא כמעט קאריקאטורה של הטיפוס היהודי, איש העסקים הבלתי סימפאטי, המסמל את כל התכונות הדוחות שתלו בעם אויביו מבחוץ ואויביו מבפנים. במערכת יחסים סבוכה זו מופיע הישראלי בצורה בלתי שגרתית. במקום התמונה המזהירה של גיבור לאומי עשוי ללא חת וללא פקפוקים, הרי לפנינו ציור שונה לחלוטין. הגיבור הישראלי של מגד נתברך בכל אותם רגשי נחיתות ואי-ביטחון שאנו נוטים לתלותם ביהודי הגלותי, כביכול.

אחד מנושאי הרקע שב"החי על המת"⁽⁷⁾ אף הוא נוגע לענייננו. ברומאן "החי על המת" משתקפים כמה וכמה אספקטים של חיים על חשבון המוות. אחד מן האספקטים הללו, והוא אולי היותר דוחה שבהם, הוא הרווחה הכלכלית הגדולה בעקבות השילומים מגרמניה. לרגש סיוט זה מצטרפת ההכרה, שתקומת ישראל קשורה קשר בל-יינתק בשואה שבאה על יהדות ארופה. "החי על המת" נותן ביטוי אמנותי רב-רושם לרגש אשם קולקטיבי זה.

הפגישה המזעזעת עם חורבות יהדות ארופה בתום מלחמת העולם השנייה-השאיירה את חותמה על כמה סופרים ישראלים. חיים גורי נתן ביטוי לרגשותיו בשירים, בדפורטאז'ות, ולאחרונה בנובלה "עסקת השוקולד"⁽⁸⁾. "עסקת השוקולד" מתארת שני אנשים, "ניצולים" בגופם אך לא ניצולים בנשמתם. חיהם שוב אינם ניתנים לתיקון, לאחר מה שעבר עליהם. פרק אחד מתוך הספר מעלה בעיה מוסרית: האם רובי, המציל ילדה קטנה מתוך בית אחוז בלהבות, עושה בזאת מעשה טוב? עלינו להוסיף כאן, כי רובי הוא אחד משני גיבורי הספר שהזכרנום. משפחתו של רובי הושמדה, כשם שהושמדה משפחתו של ידידו מורדי. הנערה הקטנה, שבהצלתה מדובר, היא כמובן ארית טהורת גזע. מורדי שולל את מעשהו של רובי מכל וכל. לאחר שהעולם התבונן באדישות מופגנת בשריפתו של עם שלם – אין עוד רשות מוסרית לבן העם המושמד להציל ילדה קטנה זרה מתוך התבערה; הן משום שבמעשהו זה הוא פוגע בזכר כל אלה, שאיש לא טרח להצילם, והן משום שלאחר מה שעבר עליו, לא נותרה בו אפילו האפשרות לג'סטטה של אימפולס אנושי טהור. הנקודה המעניינת כאן היא, שהבערה ומפעל ההצלה אינם מציאותיים, אלא פרי דמיונו של רובי. אף השיחד בין רובי ומורדי על הערך המוסרי של מעשה ההצלה היא דמיונית, שכך מורדי כבר מת ונקבר באותו זמן. רובי אך מדמייך את תשובות ריעו המת. נקודה זו אינה מסיטה את הציר הרעיוני של הוויכוח, שאיך לו פיתרון עולמית.

סופר ישראלי אחר שהושפע מאוד מן הפגישה עם יהדות ארופה הוא חנוך ברטוב. אנו מוצאים עקבות התרשמות זו ב"שש כנפים לאחד"⁹ וכך ברומאן החדש של הסופר, "פצעי בגרות"¹⁰. בספרי ברטוב משתקפת גם פגישה עם יהדות אחרת, הלוא היא יהדות אמריקה. בספר שאינו רומאן אלא רשמי מסע, "4 ישראלים וכל אמריקה"¹¹, מוצאים אנו בין השאר רשמים של פגישת ישראלים ביהודים אמריקאים. אומר ברטוב, שנתכוון הוא בספרו לספר "מה ארחם-ורבעם של אמריקאים סתם, ומה של אותם שהם גם יהודים". ברטוב אינו מצטמצם רק בבעית היהודים שבגולה, אלא מרחיב את דיבורו גם על ישראלים שבגולה. יחסו לתופעה סובלני. הוא אינו מבטל במחי יד אחת את כל הישראלים ה"יורדים", או "יורדים למחצה", אלא מפרט כמה וכמה סיבות וגורמים שהוא רואה אותם כמכריעים בתהליך זה. הישראלי, המשתהה-יתר-על-המידה בחוץ-לארץ, הוא אף נושאה של הקומדיה "סע הביתה, יונתן". יונתן נמצא בארצות-הברית בשירות דיפלומאטי. הוא מנסה לשכנע את עצמו ואת כל הקרובים לו כי טובת מדינת ישראל היא הדורשת את שהותו הממושכת בארצות-הברית. בינתיים מתארך הזמן, והבת כבר הפכה אמריקאית קטנה לכל דבר, אף השפה העברית נשתכחה הימנה. אביו של יונתן, מושבניק מן הטיפוס הישן, לבסוף לוקח את הענין בידיים, ומשפיע על בנו לחזור למולדת. כמובן, זוהי קומדיה קלה, שאינה מתיימרת לפתור בעיות כבדות.

באור אחר מאשר ב"4 ישראלים וכל אמריקה" משתקפת יהדות ארצות-הברית בספר מסעות אחר, "שפע וחרדה"¹² לשבתי טבת. גישתו של טבת יומרנית הרבה יותר מגישתו של ברטוב. הוא מתבונן בדברים מלמעלה למטה; הוא בטוח מאוד בעצמו ומבטל דעתם של אחרים. יהדות אמריקה עוברת תחת שבט הביקורת (בעקבות האומה האמריקאית כולה) ואינה זוכה לאהדה רבה. מאמריקה אנו פונים שוב לאירופה. לפני כן הזכרנו כמה סופרים ישראלים, בני הארץ, שהושפעו מן הפגישה עם שרידי הגולה. עתה ניחד את הדיבור על פגישה שונה במקצת: לא בן הארץ נתקל ביהדות הגולה, אלא יליד הגולה, שכבר נתאקלם ונשתרש בארץ, חוזר לעיר מולדתו כדי לחפש את עברו, לגשר בין העבר, ההווה והעתיד. מתכוונים אנו לתסכיתו העצוב והלירי של יהודה עמיחי, "פעמונים ורכבות". תסכית זה מבטא בצורה שירית את הרעיון העיקרי של הרומאן "לא מעכשיו לא מכאן"¹³. מקום ההתרחשות הוא מושב זקנים. יש כאן מובן סמלי: יהדות גרמניה אינה אלא בית זקנים גדול, קובץ זכרונות עבר ללא הווה וללא עתיד. אף שמו של התסכית הוא סמלי: הזקנים השוכנים

במקום הם מניצולי המחנות, שעברו רדיפות וסבל. קול הפעמונים, הנשמע מידי פעם, הוא קולם של פעמוני הכנסיות השונות בעיר. לאור העבר הנורא, הרי שהפעמונים מסמלים את העולם הנכרי והעויין. לקול הרכבת החולפת נודעת מדמעות כפולה: לגבי הגיבור, הרי זהו אמצעי הבריחה מן המקום, ניתוק הקשר האחרון עם העבר; ואילו לגבי ניצולי השואה, קול הרכבת יכול לסמל רק דבר אחד – משלוחים למחנות המוות.

על גיבור התסכית להשלים עם העובדה שהעבר איננו, ותקוותו היחידה – לחזור שוב לישראל, ולשכוח. השכחה מוצאת את ביטוייה בכך, שהוא מאבד סיכה, שהיתה שייכת לנערה בשם לורה. את לורה הוא אהב בימי ילדותו. היא מתה – או נרצחה – בימי המלחמה. עתה אבדה גם הסיכה, שריד אחרון. רשימה זו עוסקת בבעיה בספרות הישראלית, שצמחה על רקע הארץ. על כן לא כללתי סופרי שואה מובהקים המתארים את שעבר עליהם.

מאי, 1965

הערות ל"המוטיב היהודי בספרות הישראלית"

1. יום ולילה, מאת יוסף אריכא, הוצאת אלוף, ת"א, 1963.
2. *Exodus*, by Leon Uris, 1958
3. הוא הלך בשדות, מאת משה שמיר, 1947
4. סדום סיטי נכלל בקובץ "מחזות", מאת בנימין גלאי, הוצאת אגודת הסופרים העברים וחברת דביר, ת"א, 1959.
5. היורד למעלה, מאת יורם קניוק, הוצאת שוקן, 1963.
6. מסע לניקרגואה נכלל בספר "הבריחה", מאת אהרון מגד, הוצאת הקיבוץ המאוחד, ת"א, 1962.
7. החי על המת, מאת אהרון מגד, ספריה לעם בהוצאת עם עובד, ת"א, 1965.
8. עסקת השוקולד, מאת חייס גורי, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1965.
9. שש כנפים לאחד, מאת חנוך ברטוב, 1964.
10. פצעי בגרות, מאת חנוך ברטוב, ספריה לעם בהוצאת עם עובד, ת"א, 1965.
11. 4 ישראלים וכל אמריקה, מאת חנוך ברטוב, ספרית פועלים, מרחביה, 1961.
12. שפר וחרדה, מאת שבתי טבת, הוצאת שוקן, ירושלים ות"א, 1962.
13. לא מעכשיו לא מכאן, מאת יהודה עמיחי, 1963.